

Ayşən Şirinova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNKARLIQ SAHƏSİNİN STRUKTURUNDA NÜVƏ VƏ PERİFERİK ELEMENTLƏR

Açar sözlər: *nüvə elementi, inkarlıqda periferiya, konstituentlər*

Keywords: *key element, periphera in negation, constituent elements*

Ключевые слова: *ключевой элемент, периферия в отрицании, конституционные элементы*

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, funksional-semantik sahə mövcuddur, həmçinin öz növbəsində “mərkəz periferiya” strukturuna bölünür, çünki hər bir sahədə “mərkəz periferiya” münasibəti olduğu kimi burda da həmin problem vardır.

İnkarlıq sahəsində tədqiqatlar aparmış A.V.Bondarko həmin məsələni aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: 1) spesifik əlamətlərin cəmləşməsi, maksimal dərəcədə konsentrasiya(mərkəz), belə əlamətlərin zəifləməsi, struktur gərginliyin azaldılması, kontaktlıq-diffuzluq (periferiya); 2) qarşılaşdırmalar sistemində daha fəal iştirak etmək (mərkəz), əlaqələr şəbəkəsinin yaygınlığı və zəfiliyi müəyyən təcrid həddinin meydana olması (periferiya); 3) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz) – funksional yüklənmənin zəifləməsi (periferiya); 4) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi (mərkəz) – ixtisaslaşmanın aşağı səviyyəsi; həmin funksiyanın reallaşmasında yardımçı rola malik olmaq (periferiya); 5) müvafiq dil elementinin müntəzəmliyi; yüksək işlənmə tezliyi (mərkəz) – qeyri-müntəzəmlik və ya müntəzəmlik az işlənmə (periferiya) [3, s. 20-34].

Belə mövqedən çıxış edərək vurğulamaq istərdik ki, hər bir dilin strukturunun fərqli olmasından asılı olaraq müəyyən fərqli əlamətləri ilə birlikdə həm ingilis dilində həm də Azərbaycan dilində mərkəz-periferiya münasibəti vardır və bütün hallarda mərkəz (dominant) ətrafında bir nüvə qatı adətən formalaşır, nüvəyə daxil olan elementlər də işlənmə tezliyinə (intensivliyi), funksionallığı ilə digər konstituentlərdən fərqlənir. Burada başqa bir cəhət də vardır ki, mikrosahə daxilində nüvə-periferiya dəyişə bilir: bir funksional-semantik sahədə nüvə qatına daxil olan komponent, digər mikrosahədə periferiyaya doğru sıxışdırılır.

Bizim tədqiqat apardığımız ingilis dilində inkarlıq sahəsinin dominantı olan “not” hissəciyi müxtəlif mövqelərdə işlədilir. Həmçinin həm “not” müxtəlif sözlərlə birləşərək , yaxud yanaşı gələrək inkarlıq ifadə etdiyi kimi “no” sözü, inkar prefiksləri olan “neither...nor” bağlayıcıları və “never” sözləri də inkarlıq ifadə edir və işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif sözləri yəni hərəkəti, əlaməti, bütöv fikri inkar edə bilir.

Azərbaycan dilində də “yox”, “deyil” sözləri ilə yanaşı “-ma,-mə” inkarlığın mərkəzində dominant kimi çıxış edir.

Meşaninov yazır ki, “cümlədə nə ifadə olunmalıdır və bu cümlədə ifadə olunan necə ifadə olunur məsələsi fərqləndirilməlidir. Birincisi bilmək lazımdır ki, cümlədə nə ifadə olunmalıdır, onun əsas elementlərini müəyyənləşdirmək lazımdır, bunlarsız cümlə mövcud ola bilməz və bunlar subyekt və predikatdan ibarətdir” [4, s.204].

Bu məsələdən, cümlənin aktual üzvlənməsindən bəhs edərkən mərkəz-periferiya, mübtədanın rema kimi çıxış etməsi kimi məsələlərdən söhbət açarkən K.Abdullayevin özünəməxsus orijinal fikirləri vardır və öz fikirlərini faktik materiallar əsasında şərh etməsi vardır, baxmayaraq orda inkarlıq ayrıca qeyd olunmayıb, lakin həmin fikrin məzmununda bunları müşahidə etmək o qədər çətin deyil.

K.Abdullayev yazır: “Cümlənin bu (mübtədanın) baş üzvünün aktuallaşması onun cümlə quruluşunda son mövqelərə doğru hərəkəti ilə müşayiət olunur. Zəif və ya güclü deyər ayırdığımız aktuallaşma dərəcələri mübtədaya aid ola bilər. Mübtədanın reallaşması cümlə quruluşunda iki mövqedə özünü göstərir. Güclü mövqe yuxarıda deyildiyi kimi mübtədə remanın cümlənin mütləq sonluqda yerləşməsi nəticəsində yaranır” [1, s.128].

Əlbəttə, aktuallaşma zamanı zəiflik və güclülük məsələsi çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, inkarlıq sahəsindən söhbət gedirsə, xüsusilə funksional-semantik, rematik (xüsusi) inkarlığından bəhs olunan zaman tamamilə doğru olaraq təsdiqlik-inkarlıq qarşılaşmasının əsas faktor olmasıdır və eyni zamanda inkarlığın bütöv bir abzası, cümləyə və yaxud mətnə aid olması və yaxud cümlədə, abzasda, mətnə müvafiq surətdə ayrı-ayrı komponentlərə aid olması bir tərəfdən fikrimizcə aktuallaşmanın predmeti, başqa sözlə bizim variantda funksional-semantik (rematik-xüsusi) inkarlıq sahəsinin strukturunu təşkil edir. Bu qeydlərimizi faktik materiallar əsasında illustrativ şəkildə götərməyimiz fikrimizcə məntiqi olardı:

“**No one** said a word. How was I to know that I was going to meet a raging beauty?

Now what am I to say to that?

Nothing. Leave me to do the talking. And I’ll say it over and over again.

Kithy, **unmoved**, wondered what exactly his wife had told him about her. He must have asked. And Towinsend, looking down on her with his laughing eyes, suddenly remembered...

...**Oh, no, I don’t** think so. Her father’s a doctor or a lawyer on something. I suppose, we shall have to ask them to dinner.

“**There’s no hurry, is there?**...

...She told Walter on the way home.

That’s not saying very much, you know.

How does he play?

“**Not badly.** He plays a winning hand very well, but when he was bad cards he goes all to pieces.

Does he play as well as you?”

I have illusions about my play. I should describe myself as a very good player in the second class. Towinsend thinks he is in the first. He **isn’t**.

Don’t you like him?

I **neither** like him, **nor dislike** him. I believe he’s **not** bad at his job and everyone says he’s a good sportsman. He doesn’t very much interest me.

It **was not** the first time that Walter's moderation had exasperated her" [5, s.42].

Mətn parçası kimi gətirdiimiz cümlələrdə bir neçə yerdə və fərqli mövqələrdə işlədilən "not", "no", "nothing", "neither...nor", "-dis", "-un" sözlər və prefikslərdən istifadə olunmuşdur və bütün hallarda onlar inkarlıq sahəsi yaratmışlar. Onların hər biri işləndiyi situasiya və kontekstdən asılı olaraq inkarlıq ifadə ediblər, lakin heç biri funksional semantika baxımından güclü və zəiflik baxımında eyni deyildir, çünki onların hər birinin özünəməxsus başqa sözə birləşmə qabiliyyəti olmaqla yanaşı, həmçinin yanaşı işlədilərək funksiya yerinə yetirmə qabiliyyəti vardır.

İlk olaraq "no one said a word" – heç kim bir söz demədi. Burada ingilis dilində "no" qəti inkarlıq ifadə edir eyni zamanda "a word" – bir söz baxmayaraq said təsdiq xəbərdir, lakin "no"-nun güclü mövqeyi, mərkəzdə dayanması həmçinin predikatı da inkar edir və özünün funksiyasını tam yerinə yetirir. Növbəti cümlə hansısa verilən sualın cavabı kimi "nothing" işlədilib. Eynilə burada "nothing" mərkəzədir, çünki soruşulan nədirsə onun heç nə olmamasını bir sözlə ifadə edib. Lakin ondan sonra gələn cümlə onun əvvəlki fikrə aid olduğunu üzə çıxarır və "leave me to do talking" ifadə etməklə məni tərk elə söhbətə davam edir və sonrakı cümlədə gələn fikri bir daha bunu təsdiqləyir, ona görə ki, "nothing"-dən əvvəlki cümlədə "O məsələyə mən nə deməliyəm ki"-nin işlədilməsi əslində situasiyadan asılı olaraq onun funksiyasına görə xeyli zəif çıxış etməsini göstərir.

Digər cümlədə işlədilmiş "unmoved" tam zəif bir mövqedədir, yəni Kitty hərəkətsiz, yerindən tərpənmədən nəyəsə təəccüblənəndə və nəyin necə deyilməsindən soruşmalı oldu və s. Başqa bir cümlədə oh, no – inkarlıq verilsə də daha da dəqiqləşdirilir və onun ardınca "I don't think so" – ifadə etməklə bəhs edilən məsələ barəsində elə fikirləşmədiyini ifadə edir və "no" ümumi inkarlıq ifadə etmiş olsa da konkret situasiyadan asılı olaraq funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlığı məhz "I don't think so" cümləsi ifadə edir. There is no hurry, is there? Cümləsində isə tam xüsusi rematikləşmə müşahidə olunur. That is not saying very much you know cümləsində isə sadəcə inkarlıq ifadə olunub. Not badly ifadəsində isə hansısa hərəkətin "o qədər pis" olmamasını inkar edir çünki həmin cümlə "How does he play?" sualının "O necə ifadə edir (oynayır)? şəklində aydınlaşdırılır. Gətirdiyimiz bu mətn parçasında ən maraqlı inkarlığın ifadə olunması "I neither like him nor dislike him" cümləsidir. Lakin burada ifadə olunan fikir inkarlıq analoqu olmayan bir cümlədir, çünki "neither...nor" inkar bağlayıcılarıdır, lakin bununla yanaşı "dislike" sözünün işlənməsi məsələ haqqında düşünməyə vadar edir. Adətən ingilis dilində cümlədə bir inkar ifadə edən söz olur, lakin burda onların sayı çoxdur. Həmçinin digər cümlələrdə "not" bir halda köməkçi feillə birləşib, digər halda ayrı yazılıb və bunların da funksional-semantikasi fərqli olur.

Dilçilik ədəbiyyatlarından məlumdur ki, inkar cümlələrin "ilkin" təsdiq cümlələrdən alınması fikri müxtəlif dilçilər tərəfindən sintaktik səviyyədə birbaşa məzmun və forma planlarının həm dərininə, həm də səthi struktur kimi yanaşılması metodikası ilə əsaslandırılmışdır. Biz də təbii olaraq qeyd etmək istərdik ki, şərti qəbul edilən universal-semantik kateqorial tərəf kimi başqa sözlə qütb qəbul edən dərinədən strukturla yanaşı qrammatik inkarlığın struktur dəyişmələri, həmçinin inkarlığın semantikasının kateqorial şaxələnməsini də nəzərdə tutan səthi struktur ilə qarşılıqlı əlaqə və

vəhdətdə olması, bütün səviyyələrdə həmin struktur qatların yaxınlaşmasına imkan verir. Bütün dillərdə demək olar ki, səthi strukturda hər bir inkarlıq əlaməti ilə reallaşan cümlənin məzmunu eynidir, başqa sözlə inkarlığın reallaşması baxımından müəyyən bir semantik-struktur müntəzəmlik, hər bir dilin qanunlarına uyğun qanunauyğunluq diqqəti cəlb edir, əlbəttə, bəzi fərqli cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır. Ən azı biz bunu ona görə diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, müqayisə etdiyimiz dillərdən flektiv dil olan ingilis dilində “no, not” kimi qrammatik ədatların əksər hallarda (son dərəcə) cümləyə daxil edilməsi, iltisafı dillərdən olan Azərbaycan dilinin -ma,-mə,-m şəkilçilərinin feilə qoşulması (getməmişdi – get-mə-miş-di) və ya nominal komponentlərə “deyil” sözünün əlavə edilməsi ilə formalaşır.

Görkəmli dilçilərdən biri olan M.Hüseynov bu məsələdən bəhs edərkən S.Abdullayevin fikirlərinə rəğmən (“Dil və bədii qavrayış” əsərinə) yazır: “S.Abdullayev ritorik təsdiq formulunun müxtəlif tipləri, ifadə şəkilləri zəminində meydana çıxan incə sintaktik metaforalar bünövrəsində emosional inkarlıq impulsları doğuran amilləri şeir dilinin əsas tələb və vəzifələri ilə əlaqəli işıqlandırılır, təsəvvürümüzdə ekspressiv təsdiq, yaxud inkarın bütöv sistemini canlandırır. Fikrin təsdiq və ya inkar aspektlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdıraraq, əsas bədii mətləbi poetik məcraya yönəltməklə cümlə perifrazalarının əhəmiyyətini ön plana çəkmək, mətnə təsdiq-inkar qütblərinin genişlənməsi şəraitində intonasiya fəallığını nəzərə çarpdırmaq üçün tədqiqatçı poetik sintaksisdə linqvistik inkarın kommunikativlik intensivliyinə müraciətin estetik əsaslarına diqqət yetirmişdir” [2, s.61].

Görünən odur ki, istinad etdiyimiz mənbələr, həmçinin faktik materiallarda inkarlığın nüvə komponentləri periferik elementlərlə sıx bağlıdır və həmin elementlərin nələrdən ibarət olmasına da işarələr vardır. İsim-feil münasibətləri heç də təsadüfən bu prosesdə iştirak etmir, onların hər biri kommunikasiya prosesində həmişə mərkəzdə durur və bütün ətrafda baş verənlər hamısı onların ətrafında baş verir. Qrammatik kateqoriyalar kəmiyyət, keyfiyyət, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik əslində kommunikasiya prosesində təsdiq-inkar qütbləşməsində özünəməxsus yer tutmalarına baxmayaraq onlar heç də həmişə mərkəzdə, nüvə komponenti kimi çıxış etmirlər. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təsdiq cümlələr müəyyənlik əlamətinə malik olduğu zaman orada, həmin əlamət daxilində bir qayda olaraq təsdiq-inkar paralelliyi heç zaman yaranmır, inkarlıq yaranır.

Azərbaycan dilində olan “heç” zərfi bilavasitə inkar cümlələrində inkarı qüvvətləndirmək üçün işlədilir. Ancaq burada həmin sözün periferik element kimi nə, kim, bir vaxt, kəs, də, biri, cür və sairələrlə işlədilərək inkarlıq yaratmasını və müəyyən dərəcə inkarlığı qətiləşdirmək, gücləndirmək qabiliyyətində olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn, **Əsrəf həyatında hələ heç bir qəhrəmanlıq göstərməmişdir** və belə cümlələrdə xəbər həmişə inkarda olur.

Vida dəmi gələndə oğlan qızdan əbədi ayrılacağını heç cür ağına gətirə bilmirdi.

Heç kəs unudulmur, heç nə yaddan çıxmır.

Bu cümlədə iki qat inkarlıq vardır, lakin pragmatik koqnitiv yanaşdıqda funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlıq sahəsinin tam fərqli bir struktur təşkilidir desək, yanlışdır, çünki əslində bu iki cümlənin koqnisiya vasitəsilə semantikasi hər bir kəs, hər bir adam xatırlamır, hər bir adam yad edilir, yada salınır və s.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 356.
2. Hüseynov M. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı. Bakı, Elm, 2007, 237s.
3. Бондарко А.В. К теории поля в грамматической залог залоговости (на материале русского языка) В.Я. 1972, №3, ст.20-34.
4. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, Наука, 1978, 386с.
5. Maugham W.S. The Painted Veil. M.1981, 248p.

Summary

KEY AND PERIPHERAL ELEMENTS IN THE STRUCTURE OF THE FIELD OF NEGATION

This article gives a brief overview of negation, one of the main areas of linguistics. It discusses the importance of nuclear or key elements for the formation of negative meanings, as well as the use of peripheral elements. The realization of functional-semantic negation is specially touched upon in this article.

Резюме

КЛЮЧЕВЫЕ И ПЕРИФЕРИЙНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СТРУКТУРЕ ПОЛЯ ОТРИЦАНИЯ

В данной статье дается краткий обзор отрицания, одного из основных направлений языкознания. В ней обсуждается значение ядерных или ключевых элементов для образования отрицательных значений, а также использование периферийных элементов. Реализации функционально-семантического отрицания в данной статье придается особое значение.

Rəyçi: dos. M.M.Təhməzova